

Լ. ՉՈՒԳԱՍՋՅԱՆ

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԻՏԻԹԱՐՅԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՋԵՌԱԳԻՐ ԳԱՆՁԵՐԸ

Վերջերս Վենետիկում Մխիթարյան միաբանության (Ս. Ղազար կղզի) տպարանը իտալերեն և անգլերեն զուգահեռ տեքստերով լույս է ընծայել «Հայկական մանրանկարչություն» պատկերազարդ գիրքը, որի հրատարակության մասին գիտական հասարակայնությանը ծանուցվել էր շուրջ տասնհինգ տարի առաջ:

Այս աշխատությունը նվիրված է հայ մշակութային նշանավոր օջախում՝ Ս. Ղազար կղզում հաստատված Մխիթարյան միաբանության գրադարանի նկարազարդ ձեռագրերին, այսինքն՝ հայկական մատյանների խոշոր հավաքածուներից մեկի ընտիր գոհարներին: Այստեղ պահվող գրչագիր գանձերի հետ գիտնականներին հիմնավորապես ծանոթացրեց անվանի հայագետ, Հայաստանի ԳԱ արտասահմանյան անդամ, ներկայումս հանգուցյալ Ս. Տեր-Ներսեսյանի Փարիզում 1936—1937 թթ. ֆրանսերեն հրատարակված ծավալուն, երկհատոր ուսումնասիրությունը, ուր մանրակրկիտ քննության են ենթարկված 12—14-րդ դդ. առավել հոյակապ ձևավորված գրքերը¹: Ավելի վաղ ժամանակների՝ 9—11-րդ դդ. և հետագա շրջանի ծաղկված ու Ս. Ղազարում պահվող մատյանները գիտական շրջանառության մեջ դրվել էին Հ. Մ. Ծանաշյանի 1966 թ. լույս ընծայած գրքի միջոցով²: Վերջինս ընթերցողներին մատուցվեց որպես Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության նկարազարդ ձեռագրերի հետազոտությունն ընդգրկող երկերի առաջին հատոր: Ցավոք, մահը խանգարեց Հ. Մ. Ծանաշյանին պատրաստել երկրորդ հատորը և նախնական մտահղացման համաձայն որպես այդպիսին պիտի

¹ Sk'u S. Der Nersessian, *Manuscripts Arméniens illustrés, des XIIe, XIII, et XIVE siècles de la Bibliothèque des Pères Mekhitaristes de Venise*, Paris, 1937.

² Տես Հ. Մ. Ծանաշյան, *Հայկական մանրանկարչություն*, հատ. Ա, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1966:

հանդես գար խնդրո առարկա նոր գիրքը: Հանգամանքների բերումով գրախոսվող հրատարակությունը չի ներկայանում որպես երկրորդ հատոր, բայց, այդուհանդերձ, այն գիտական շրջանառության մեջ է դնում նախորդ ուսումնասիրություններից դուրս մնացած, գեղարվեստական տեսանկյունից կարևոր, առանձին ձեռագրերի մանրանկարները:

Այս նոր գիրքը հրատարակության է պատրաստել Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության նախկին արքահայր Հ. Ներսես Տեր-Նարսեսյանը, որը խմբագրել, համառոտել, պարզեցրել է Հ. Մ. Ծանաշյանի նշված հատորի տեքստը, կազմել ծանոթագրությունները, մատենագիտության և նկարների ցանկերը, թոուցիկ նկարագրել ձեռագրերը:

Խնդրո առարկա աշխատության զուսպ ներածականին հաջորդում է «Հայ մանրանկարչության ակունքներն ու առանձնահատկությունները» գլուխը: Այստեղ նշվում է, որ թեև 5—7-րդ դդ. հայ գրքարվեստի օրինակները չեն պահպանվել, բայց դրանց երբեմնի գոյության մասին են հուշում մեզ հասած հնագույն եկեղեցիների որմնանկարները: Բացի այդ, ծաղկված Ավետարանագրքերի մասին է հիշատակվում Վրթանես Քերտողի (6—7-րդ դդ.) պատկերամարտների դեմ ուղղված հանրահայտ ճանի մեջ: Այստեղ հիշատակվում է, որ Մովսես Եղվարդեցու կաթողիկոսության օրոք (574—604 թթ.) սկիզբ առած հակաքաղթեղոնական շարժումները պատճառ են դառնում ազգային շեշտված ուղղվածություն ունեցող արվեստի երկերի ստեղծման: Դժբախտաբար այդ շրջանի հուշարձանները ենթարկվել են ժամանակի ավերին կամ թշնամի այլազգիների կողոպուտին:

Գրքի առաջին բաժնում սեղմ բնութագրվում է հայ գրքարվեստի ազգային դիմագիծը և իրավացիորեն նկատվում է, որ հայ արվեստի անկախությունը հատուկ դրսևորում է գտել Բարձր Հայքի մանրանկարների պատկերագրության մեջ, իսկ կիլիկյան ծաղկողները և Թորոս Ռոսլինը հայ մատենական նկարչությունը օժտելով նշանակալից նորամուծություններով, նրա համար պատվավոր տեղ են ապահովել քրիստոնեական արվեստի մեջ: Գրքի այս մասում կարևորվում են հայ գրքարվեստի պատմության համար չորս հիմնական աշխարհագրական տարածքներ՝ Բարձր Հայքը, բյուզանդական կայսրության հայկական գաղթօջախները, Հայկական Կիլիկիան և հայկական սփյուռքը, որը սկիզբ է առնում կիլիկյան պետության անկումից հետո (1375 թ.):

Հ. Մ. Ծանաշյանի հեղինակած այս փայլուն ներածականը ընթերցելիս չի կարելի չհամաձայնել այն կարծիքի հետ, որ Բարձր Հայքի մանրանկարիչները ավելի մեծ նշանակություն են տալիս երկրաչափական գծանկարին, քան թե գույների շացուցիչ խաղին և մեծ սեր են տածում զարդային ու պատկերագրական հավասարակշռության նկատմամբ, իսկ կիլիկիացիները ձգտում են դեպի գույների նրբությունը, բանաստեղծականությունը, հարստությունը, մանրամասների ներդաշնակությունը և հիացնում են զարդաձևերի բարձրաճաշակ տարբերակված մատուցումով: Կիլիկիայի ծաղկողները կյանքից առնված արտահայտություններով, նույնիսկ որոշ չափով իրապաշտական ոգով կենդանացնում են ավետարանական և աստվածաշնչական պատկերները:

Գրքի այս հատվածին հաջորդող և նույնպես Հ. Մ. Ծանաշյանի գրչին պատկանող «Ընդհանուր հայացք հայ մանրանկարչության տարբեր կենտրոնների վրա» բաժնում համառոտ ներկայացվում են այն ժլան փաստերը, որոնք հանդիպում են հայկական աղբյուրներում տարբեր վանքերում հաս-

Մխիթարյան հավաքածուի մաս կազմող ձեռագրական միավորներից գրքի այս բաժնում հիշված են նաև հայկական ամենամեծ մատյանի՝ 1204 թ. Մշո Ճառընտիրի (Երևան, Մաշտոցի Մատենադարան, ձեռ. 7729) 17 թերթերը, որոնք դեռևս անցյալ դարում Ս. Ղազար է ուղարկել Հ. Ներսես Սարգիսյանը: Այստեղ թուուցիկ հիշատակված է համբավավոր Կիրակոս գրչի և մանրանկարչի Հոռնկլայում 1244 թ. ընդօրինակած Մխիթարյանների գրադարանում գտնվող Ավետարանը (ձեռ. 69/151), որի նկարազարդումների մասին ոչ մի գաղափար չունենք:

Այս հատվածում 14-րդ դ. հայ գրքարվեստի կապակցությամբ ներկայացվում է Սյունիքում աշխատած հույակապ ծաղկող Թորոս Տարոնացու գործունեությունը: Նրա ձևավորած մատյաններից Ս. Ղազարում է հանգրվանել 1307 թ. Ավետարանը (ձեռ. 1917), որի մասին այստեղ թեև չի նշվում, բայց պատկերազարդումների բաժնում առաջին անգամ հանդիպում են ձեռագրի մանրանկարների գունավոր վերատպությունները, որոնք բացահայտում են անզուգական երփնագրողի ներկապնակի սքանչելի գունային համադրությունները: Այս մատյանը Գլաձորի հնագույն նկարազարդ գրքերից է և Թորոս Տարոնացուց մեզ հասած առաջին նկարազարդ հատորը: Ժամանակին Ս. Տեր-Ներսեսյանը մանրակրկիտ քննության է ենթարկել այս հուշարձանը⁵, իսկ վերջին տասնամյակներում այն, ինչպես և Թորոս Տարոնացու արվեստը առհասարակ արժանացել է Թ. Մեթյուսի ուշադրությանը⁶: Այստեղ հակիրճ գնահատական է տրված 14-րդ կամ 15-րդ դարերում հավանաբար Կիլիկիայում ստեղծված Ալեքսանդր Մակեդոնացու կյանքը ընդգրկող հատորի (ձեռ. 424) ձևավորումներին, որոնք առաջին անգամ են գունավոր վերատպություններով դրվում գիտական շրջանառության մեջ: Մոռացված չէ նաև Մխիթարյանների գրադարանին նվիրաբերված Հ. Քյուրտյանի հավաքածուի մաս կազմող նույն երկի նկարազարդ մեկ այլ օրինակը, որը Վանի շրջանում ծաղկել է բանաստեղծ Գրիգորիս Աղթամարցին: Դժբախտաբար, ձեռագրի մասին հաղորդված չեն այլ տվյալներ և չեն վերարտադրված մանրանկարները:

Խլաթում 1418—1422 թթ. ընթացքում Կարապետ գրչի և մանրանկարիչ, բանաստեղծ Մկրտիչ Նաղաշի համագործակցությամբ է ծնունդ առել Մխիթարյան միաբանությանը պատկանող Աստվածաշունչը (ձեռ. 280/10), որը երբևէ մանրակրկիտ արվեստաբանական քննության չի ենթարկվել և մանրանկարները երբեք չեն հրատարակվել: Այստեղ առաջին անգամ գունավոր վերարտադրվող այդ ձեռագրի նկարազարդումների հետ ոճական նմանություններ ունեն 1428 թ. Մաղարդավանքում Գրիգոր գրչի ընդօրինակած Ավետարանի (ձեռ. 942/91) լուսանցազարդերը, որոնց հեղինակը, ըստ նկարիչ, արվեստաբան Օ. Ավետիսյանի, Մկրտիչ Նաղաշն է:

⁵ St'u S. Der Nersessian, *Manuscripts arméniens illustrés...*, p. 110—136.

⁶ St'u Th. F. Mathews, *The Annunciation at the well: A metaphor of Armenian monophysitism.*—In: *Medieval Armenian Culture* (University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies 6), Ed. by Th. Samuelian and M. Stone, Chico, California, 1983, p. 343—356; M. V. Orna, Th. F. Mathews, *Pigment Analysis of the Glajor Gospel book of U. C. L. A.*—*Studies in Conservation*, 26(1981), p. 57—72; D. E. Cabelli, M. V. Orna, Th. F. Mathews, *Analysis of Medieval Pigments from Cilician Armenia.*—*Advances in Chemistry*, Washington, D. C. 1984, p. 243—244; S. Weisburd, *The Art Detective Science brings a new perspective to the study of art.*—*Science News*, 1988, April 23, vol. 133, No. 17, p. 264—267.

կան ուսումնասիրությունների հրատարակություն, բ) հայ դասական գրականության բնագրերի խմբագրություն և հրատարակություն, գ) հունական և ասորական հայրաբանական գրականության տեսանկյունից հետաքրքրություններ կայացնող հայագիտական երկերի լույս ընծայում:

Գրախոսվող հատորի այս հատվածում մեջբերված են Մխիթարյան հայրերի կոթողային հրատարակությունները, որոնց շարքը սկսվում է Մխիթար Աբբայի «Հայկազյան բառարանով», հ. Մ. Չամչյանի «Պատմություն հայոց» երկասիրությամբ, հ. Մ. Ավգերյանի «Լիակատար վարք և վկայաբանություն սրբոց որք կան ի Տոնացուցի եկեղեցվո Հայաստանեայց» աշխատությամբ, հհ. Գ. Ավետիքյանի, Խ. Սյուրմեյանի, Մ. Ավգերյանի «Նոր բառգիրք հայկազյան լեզվի» հատորներով, հ. Ղ. Ալիշանի գրքերով և այլն: Հայ պատմիչների երկերի հրատարակությունից բացի Մխիթարյան միաբանությանը մեծ փառք է բերել հայ հեղինակների աստվածաբանական ժառանգության լույս ընծայումը: Եվրոպական հայագետները, մասնավորապես հայրաբանության ուսումնասիրողները, բարձր գնահատական են տվել հույն և ասորի աստվածաբանների գործերի դեռևս 5-րդ դարից սկիզբ առնող հայերեն թարգմանությունների հրատարակություններին, որոնք իրականացրել են Մխիթարյան միաբանները:

Ավելի քան երկու հարյուր տարի տևող այս աշխատանքը շարունակվում է նաև այսօր: Մխիթարյան հայրերի հաջորդները մեր օրերում ևս հարստացնում են հայագիտությունը բացառիկ աշխատություններով, որի վկայությունն է և գրախոսվող գիրքը:

Այս նոր հատորը ըստ ամենայնի գնահատելիս պետք է անպայման հաշվի առնել նաև նրա պատկերազարդումների հմուտ ընտրությունը, որի համար պարտական ենք հ. Ներսես Տեր-Ներսեսյանին: Նկարների բաժնում պատվավոր տեղ են զբաղեցնում Մխիթարյան միաբանության երկու հնագույն ձեռագրերի՝ հավանորեն Անիի Բագրատունիներից մեկի պատվերով ստեղծված 10-րդ կամ 11-րդ դդ. Տրապիզոնի Ավետարանի (ձեռ. 1400/108) և Մակեդոնիայի Ադրիանապոլիս քաղաքում բյուզանդական բանակի զորական Հովհաննես Պոտոսպաթարի 1007 թ. պատվիրած Ավետարանի (ձեռ. 887/116) փառահեղ մանրանկարների վերատպությունները: Ի դեպ, այս երկրորդ մատյանում պահպանված Հովհաննես Պոտոսպաթարի պատկերին հ. Մ. Ծանաշյանից հետո անդրադարձել է հույն գիտնական Յ. Սպաթարակիսը, անելով առանձին ուշագրավ դիտողություններ⁷: Պատկերազարդումների բաժնում մասնավոր հիշատակության են արժանի Հուսիկ գրչի ընդօրինակած Ավետարանի (ձեռ. 141/102) նկարները, որոնք այստեղ, ինչպես 1966 թթ. հ. Մ. Ծանաշյանի գրքում, թվագրված են 11-րդ դարով, բայց Ս. Տեր-Ներսեսյանի կարծիքով (որին համամիտ ենք և մենք) 12-րդ դ. վերջի գործ են⁸: Ս. Տեր-Ներսեսյանին հետևելով. 13-րդ դարում ստեղծված պետք է համարել այստեղ որպես 11-րդ դ. աշխատանք նշված Ուրհայի Ավետարանի (ձեռ. 888/159) պատկերազարդումները⁹: Երկու վերատպություններով է ներկայացված Խարբերդի գրքարվեստի հազվագյուտ նմուշներից մեկի՝ 1205 թ. Կոզմա գրչի ընդօրինակած Ավետարանի (ձեռ. 938/88)

⁷ St'ou I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscript* Leiden, 1976, p. 55—57.

⁸ St'ou S. *Der Nersessian, Manuscripts arméniens illustrés...*, p. 18.

⁹ Տես նույն տեղում, էջ 102:

մանրանկարչությունը: Դրանց կողքին հանդիպում են 13-րդ դարի հայտնի ծաղկողներից Իգնատիոս Հոռոմոսցու 1214 թ. ընդօրինակած և ձևավորած Հավուց Թառի Ավետարանի (ձեռ. 151/134), Մելիսեանցի մոտ՝ Չառնուկի մենաստանում 1248 թ. գրիչ և մանրանկարիչ Սարգիսի նկարազարդած Գիրք Չեղնադրության (ձեռ. 1657/440), մանրանկարիչ Գրիգորի 1232 թ. Թեոդոսիոպոլսի (Կարինի) Ավետարանի (ձեռ. 325/129) պատկերների վերատպությունները: Թերևս տեղին է նշել, որ այս վերջին ձեռագրի մանրանկարներին հ. Մ. Ծանաշյանից հետո անդրադարձել են հայ գրքարվեստի անվանի գիտակ Տ. Ա. Իզմայլովան¹⁰ և տողերիս հեղինակը¹¹:

Գրքի այս հատվածին ծանոթանալիս կարելի է հիանալ նշանավոր կիլիկյան վարպետ Սարգիս Պիծակի 1331 թ. ծաղկած Ավետարանի (ձեռ. 16/97) պատկերներով, որոնցից գույնով է վերարտադրված Մատթեոս ավետարանչի առաջ ծնկաչոք ցուցադրված արվեստագետի ինքնանկարը: Հարկ է նշել, որ գիտական հասարակայնությանը այս ձեռագրի ձևավորումների գույները նախկինում ծանոթ էին Լևոն Դ արքային ներկայացնող մանրանկարի գունավոր վերատպության միջոցով¹²: Առաջին անգամ այս գրքում է մեկ գունավոր լուսանկարով ցուցադրված համբավավոր երփնագրող Ավագի նկարազարդած բազմաթիվ մատյաններից մեկի՝ Սուլթանիայում՝ 1341 թ. նրա ծաղկած Աստվածաշնչի (ձեռ. 935/8) մանրանկարչությունը: Ոչ մի ժողովրդի գրքարվեստին են առնչվում Հոռոմոս գրիչ և մանրանկարիչ Հովհաննես քահանայի 1254 թ. ձևավորած Ավետարանի (ձեռ. 1374/90) պատկերները, որոնք մեր մատենական նկարչության զարմանալի նմուշներն են և վերջերս են դրվել գիտական շրջանառության մեջ¹³:

Պատկերների բաժնում հանդիպող անօրինակ գեղարվեստական մի երկ է «Խաչելության» տեսարանով փայտե կազմը, որը զարդարում է հայր Մինասի 17-րդ դ. Ավետարանը (ձեռ. 1580/183):

Գունավոր վերատպությունների այսպիսի բացառիկ ընտրությունը լրացուցիչ կարևոր արժեք է հաղորդում գրախոսվող հատորին:

Գրախոսվող գրքում կան որոշ աննշտություններ, որոնք սակայն չեն նսեմացնում հատորի նշանակությունը: Օրինակ էջ 94-ում Ավագ վանքի (Երզնկա) 1200 թ. Ավետարանը նշված է որպես Գևորգյան հավաքածուի (Նյու Յորք) սեփականություն, մինչդեռ այդ ձեռագիրը փոխել է իր հասցեն և տարիներ ի վեր գտնվում է Լոնդոնի Բրիտանական գրադարանում (Or. 13654)¹⁴: Էջ 98-ում ասվում է, որ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի հավաքածուի 2568 ձեռագրում Վասակ իշխանն ու իր որդիները ծնկաչոք պատկերված են «Խաչելության» առաջ, մինչդեռ իրականում նրանք կանգնած են «Խաչելության» առաջ՝ այսպես կոչված «Գթության աստվածամոր» հովանա-

¹⁰ St'ua T. A. Izmailova, The Origin and Date of a Ritual Manuscript (No. 1159/321) in the Mekhitarits Library, Venice.—In: Armenian Studies, Etudes Arméniennes in Memoriam Haïg Berbérian, Ed. by D. Kouymjian, Lisboa, 1986, p. 333—356.

¹¹ Stua L. Բ. Չուգասուզյան, Գրիգոր Ծաղկող, Երևան 1986, էջ 10, 12, 15, 19, 24, 26, 30, 31, 99—105, 109, 122, 123, 132, 133, 137, 138:

¹² Stua Սիսուան..., էջ 480—481:

¹³ St'ua A. Alpago Novello, G. Ieni, A. Manoukian, A. Pensa, G. Uluhogian, B. L. Zekiyan, Gli Armeni, Milano, 1986, p. 46—47.

¹⁴ St'ua V. Nersessian, Armenian Illuminated Gospel Books, London, 1987, p. 18—21.

վորության ներքո: Ի դեպ, այդ մատյանը այստեղ թվագրված է 1260—1270 թթ., մինչդեռ վերջերս այն համարվել է 1268—1284 թթ. աշխատանք¹⁵:

Այս նկատողությունները անշուշտ չեն կարող նսեմացնել գրախուսվող գրքի արժեքը:

Այս հատորը եզրափակվում է օգտագործված պատկերների ցանկով և հայ մանրանկարչությանը վերաբերող նորագույն մասնագիտական գրականության ցուցակով, որոնք հեղինակել է հ. Ն. Տեր-Ներսեսյանը: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության արքահոր պատրաստած այս շքեղ հատորը կարևոր երևույթ է հայ գրքարվեստի ուսումնասիրման բնագավառում և դուր է բացում հետագա նոր աշխատությունների, որոնք աստիճանաբար ավելի կլրացնեն գիտնականների իմացությունը Ս. Ղազար կղզու ձեռագիր գանձերի մասին:

¹⁵ St'u Armenian Art Treasures of Jerusalem, Ed. by B. Narkiss, In collaboration with M. E. Stone, Historical Survey by A. K. Sanjian, New Rochelle, 1979, p. 64, 69—71.

